

BOTOS JÁNOS

A KÖZIGAZGATÁS SZEREPE A ZSIDÓTÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK VÉGREHAJTÁSÁBAN

(1938. MÁJUS 29. – 1945. MÁRCIUS 27.)¹

1938. május 29-én kihirdették az 1938. évi XV. törvénycikket a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról, közismertebb nevén az első zsidótörvényt, amelyet 1942. szeptember 6-ig, a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkező 1942. évi XV. törvénycikk hatályba lépéséig még további húsz törvény követett. Emellett 1938. május 29. és 1945. március 27. között közreadtak 367 miniszterelnöki, miniszteri rendeletet, amelyek a törvénycikkek végrehajtását szabályozták, a zsidóság állampolgári jogait, társadalmi, gazdasági szerepvállalását és ennek részeként létfeltételeiket korlátozták, visszaszorították, majd az ország német megszállását követően teljes jogfosztásukat, deportálásukat, egyéni és közösségi vagyonuknak az elvételét rögzítették. A törvények és a jogszabályok végrehajtása nemcsak a központi államigazgatásra rótt feladatokat, hanem az alsóbb szintű közigazgatási szervezetekre, az önkormányzatokra, és a falusi jegyzőig bezárólag a közigazgatási, és az önkormányzati hivatalok munkatársaira egyaránt. Az a több mint tízezer önkormányzati és egyéb jogszabály, amely a zsidóságot érintően napvilágot látott szintén a közigazgatás, az önkormányzatok széles körének az érintettségét bizonyította.² A vármegyei, a városi, és a községi közigazgatás tagjaira háruló

¹ Készült a Holokauszt Emlékközpont, Budapest Főváros Levéltára és a Veritas Történetkutató Intézet 2015. június 29-én *Holokauszt és a magyar közigazgatás* című konferenciáján elhangzott előadás alapján.

² A kérdéskör részleteit ld.: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Összeáll.: Vértés Róbert. Budapest, Polgár Kiadó, 1997.; Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest, Napvilág, 2002. 24.; Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 1920-1944*. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005. 140–163. A zsidótörvények és rendeletek vármegyei, önkormányzati végrehajtásáról gazdag forrásanyagot tett közzé a Magyar Auschwitz Alapítvány 1994-ben a megyei levéltárak gyűjteményeiből publikált kiadvány sorozatában, valamint a Magyar Országos Levéltár dokumentumkötetei: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez* című sorozat. Budapest, 1994. *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság*

sokirányú és széleskörű adminisztrációról ad hiteles, dokumentált képet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 185 filmtekercse, amely összefoglalta a zsidósággal kapcsolatos közigazgatási eljárásokra vonatkozó országos és helyi iratokat.³

Az említett jogszabályok egyes elemei azonban nem azonos súllyal bírtak. Voltak közöttük olyanok, amelyek végrehajtása – mint a zsidótörvények – alapvetően határozták meg a hatályuk alá sorolt magyar állampolgárok életét, míg a rendeletek egy része vagy a végrehajtásra vonatkozó határidő meghosszabbítását tartalmazta vagy módosította, pontosította azok értelmezését, esetleg csupán a végrehajtás apróbb részleteit szabályozta.

A zsidótörvények és rendelkezések 1938-ban 425–426 ezer magyar állampolgárra terjedtek ki. A terület visszacsatolásokkal megnövekedett Magyarországon az 1941-es népszámlálás adatai alapján 786–787 ezren számítottak zsidó vallásúnak, származásúnak. A zsidóság lélekszáma demográfiai és más okok következtében a német megszállás időszakára 748–750 ezerre csökkent. A magyarországi zsidóság a harmincas évtized végén, a negyvenes évtized elején meghatározó szerepet töltött be a gazdaságban tulajdonosként és munkavállalóként egyaránt. *Lakossági számarányát messze meghaladó súllyal volt jelen az iparban, a kis- és a nagykereskedelemben, valamint a pénzügyi szektorban, míg a mezőgazdaságban az átlagnál kevesebb zsidó rendelkezett bérlettel, befektetéssel, tulajdonnal, a közigazgatásban és a közszolgálatban kinevezéssel.*⁴

AZ „ŐRSÉGVÁLTÁS”

A közigazgatásra, az önkormányzatokra háruló sokoldalú feladatokat összefoglalva az állapítható meg, hogy az 1938. évi XV. törvénycikk alapján a sajtó-, a színművészeti és a filmművészeti, az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamara tagjainak legfeljebb 20%-a lehetett zsidó (kamarai tagság hiányában a munkavállalás nem volt lehetséges). Azoknál a vállalatoknál (ideértve minden típusú vállalatot, vállalkozást, kereskedelmi egységet, és más gazdasági tevékenységet), amelyeknél a tisztviselői,

üldöztetésének történetéhez 1938–1945. A köt. összeáll. részt vettek: Katona Csaba, Ólmosi Zoltán, Oross András, Soós László, P. Szigetváry Éva, Szabó Dóra, Varga Katalin. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. *Mérlegen az ember. Ismeretlen források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéből.* A bevez. tanulmányt írta, a dokumentumválogatást összeáll. és a kötetet gondozta: Kovács Tamás. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014.

³ Lásd.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) X. szekció I. sorozat.

⁴ V. ö.: Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015. 9–21.

kereskedősegédi és egyéb értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma meghaladta a 10 főt, az ilyen munkakört betöltő zsidók száma és a részükre kifizetett bér nem haladhatta meg az összes értelmiségi alkalmazott számának – és a számukra kifizetett bérnek – a 20%-át. Az arányszámot 1943. június 30-ig kellett elérni. Azoknál a cégeknél, ahol az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma 10 főnél kevesebb volt, ott a törvény az 1938. március 1-jén fennálló zsidó és nem zsidó arányszám zsidókra kedvező megváltoztatásának a tilalmát írta elő. A törvény-cikk gazdasági vonatkozású rendelkezéseinek a végrehajtásáról intézkedtek első-sorban a 4100/1938. M. E., a 4350/1938. M. E., a 150/1939. M. E., a 340/1939. B. M., és a 23.800/1939. I. M. számú rendeletek, amelyek részletes szabályozást tartalmaztak arról, hogy az előírt arányszámok betartását milyen módon szükséges megteremteni.⁵

Az 1939. évi IV. törvénycikk⁶ értelmében zsidó nem alkalmazható állami és közintézményben, a törvényhatóságoknál és a községeknél, nem lehet közjegyző, hites tolmács, bírósági vagy más hivatalos szakértő, becsüs, közjegyző-helyettes, szabadalmi ügyvivő, lapkiadó és újságszerkesztő. Zsidónak számító személyek a sajtó-, az ügyvédi, az orvosi, a mérnöki és a színház- és filmművészeti kamara tagjai sorába legfeljebb 6%-os részarányig vehetők fel. Zsidók nem vezethettek színházat és mozi, színházi előadások megtartására hatósági engedélyt nem kaphattak. Nem juthattak hozzá állami egyedárusághoz, és hatósági engedélytől függő jogosítványhoz, a korábban kiadott ilyen engedélyeket 5 éven belül vissza kellett vonni. A közszállításokból fokozatosan kiszorították a zsidókat, iparigazolványt, iparendedélyt legfeljebb 6%-os arányszámig kaphattak, a magánvállalatoknál értelmiségi, tisztviselői munkakörben csupán 12%-os arányban alkalmazhatták őket. Az előírt arányszámokat 1942. december 31-ig kellett elérni. Már ennek a törvénycikknek a 16. paragrafusa lehetővé tette, hogy a zsidó tulajdonost kötelezni lehessen arra, hogy mezőgazdasági ingatlanát átengedje kishaszonbérletek kialakításra vagy keresztény tulajdonba adásra.⁷

Az 1942. szeptember 6-án kihirdetett 1942. évi XV. törvénycikk⁸ a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkezve kimondta, hogy mező- és erdőgazdasági ingatlant, községekben egyéb ingatlant nem szerezhettek, a birtokukban lévő ingatlanokat és tartozékaikat korlátozott mértékű, szabadon fel nem használható térítés

⁵ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 19–32. *Magyarországi Rendeletek Tára 1938*. Budapest, 1939. II. köt. 845., 872–930. Uo. 1939. Budapest, 1940. I. köt. 2., 986–988., 1071–1075.

⁶ Ladányi Andor: A második zsidótörvény. *Századok*, 2013/6. 1423–1459.

⁷ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 44–66. A 16. paragrafus: 57.

⁸ U. o. 176–200.

ellenében kötelesek átengedni.⁹ Hasonlóképpen korlátozó módon az 1942. évi IX. törvénycikk, amely az első világháborús hadikölcsönök rendezéséről szövegezte, 9. paragrafusában kimondta, hogy zsidónak számító személyeknek csak 5000 pengőig fizethető vissza a kötvényekhez kapcsolódó térítés.¹⁰

A három törvénycikk végrehajtásával kapcsolatosan közreadott jogszabályok elrendelték a zsidó birtokok átruházási tilalmát, és megtiltották számukra a gazdasági tevékenységgel összefüggő új engedélyek kiadását. Az 1939. évi IV. törvénycikk alapján a hatálybalépéstől – 1939. május 5. – számított 5 év alatt a korábban zsidóknak kiadott gazdasági tevékenységre vonatkozó engedélyek érvénytelenné váltak, kivéve a dohányeladási, a városokban és a községekben az italmérési, italárusítási engedélyeket, amelyeket 1941. május 5-ig, továbbá a közfogyasztás céljára szolgáló áruk bizományosi értékesítésének jogát, amelyet 1942. december 31-ig kellett visszavonni. A zsidók számára kiadott iparengedélyek 1943. január 1-vel érvényüket veszítették. A kiadott engedélyek visszavonására érvényes 5 éves határidő – 1944. május 5. – többek között kiterjedt a Budapestre és a törvényhatósági jogú városokra érvényes italmérési, italárusítási, továbbá országosan a szeszegyedárusági, a cukorgyár létesítésére és üzemeltetésére, a benzin, a gyufa, a tűzkő értékesítésére, az étolaj palackozására, a közhasznú gépjármű vállalat üzemeltetésére, a lőfegyver tartására, az idegenvezetői és a gépjárművezetői igazolványra, a nyilvános zenélésre, a hajózási engedélyre, a mozi üzemvezetői és gépkezelői munkakörre és számos más tevékenységre és foglalkozásra, lényegében a gazdaság minden területére.

A törvények, a miniszterelnöki, és miniszteri rendeletek megfogalmazása, a jogszabályalkotás az adott központi államigazgatási szervezet törvényelőkészítéssel foglalkozó apparátusára hárult, hasonlóképpen a helyi rendelkezéseket illetően a vármegyei és a települési szintű közigazgatási, önkormányzati szervezet megfelelő ügyosztályára. A döntés politikai felelőssége és annak következményei azonban nem

⁹ A három törvénycikk végrehajtásáról rendelkező fontosabb jogszabályok: 340/1939. B. M., 23.800/1939. I. M., 7.300/1939. M. E., 7.720/1939. M. E., 120.227/1939. É. M. K., 12.040/1939. T. M., 2.455/1939. P. M., 43.239/1939. K. K. M., 2.600/1939. P. M., 133.500/1939. P. M., 148.600/1939. P. M., 43.300/1939. I. M., 75.133/1939. K. K. M., 9.460/1939. M. E., 10.550/1939. M. E., 347.347/1939. B. M., 11.610/1939. M. E., 12.040/1939. T. M., 8.360/1939. M. E., 9.140/1939. M. E., 12.950/1940. K. K. M., 1.172/1940. V. K. M., 3.350/1940. M. E., 3.800/1940. Ip. M., 4.990/1940. M. E., 219.000/1940. K. K. M., 5760/1940. M. E., 7.330/1940. M. E., 100.502/1940. K. K. M., 1.940/1941. M. E., 2.200/1941. M. E., 34.027/1941. K. K. M., 6.090/1941. M. E., 8.550/1941. M. E., 150/1942. M. E., 1.460/1942. M. E., 2.630/1942. M. E., 1.750/1942. M. E., 210.000/1942. F. M., 5.300/1942. M. E., 6.010/1942. M. E., 550.000/1942. F. M., 557.000/1942. F. M., 1.160/1942. M. E., 3.530/1942. M. E., 4.410/1942. M. E., 140/1943. M. E., 2.890/1943. M. E., 3.600/1943. M. E., 4.070/1943. M. E. Ld.: *Magyarországi Rendeletek Tára 1939–1943*. Budapest. 1940–1944.

¹⁰ *Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek*. Jegyzetekkel ellátta dr. Degré Miklós és dr. Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin-Társulat, 1943. 43–49. A 9. paragrafus: 48.

az államigazgatási, önkormányzati apparátus tagjaira, hanem a törvényhozásra, a ki-nevezett vagy választott vezetőkre hárultak. *Ezért nem lehet a miniszterelnöktől, a miniszterektől, a főispánoktól kezdve a beosztott tisztviselőkön keresztül a hivatal-szolgákig a közigazgatás minden egyes szereplőjét azonos mértékben felelőssé tenni a zsidóságot sújtó jogszabályok megalkotásáért, és azok végrehajtásáért.* Természe-tesen számos esetet lehet felsorolni annak igazolására, hogy az államapparátus és az önkormányzatok a törvények és a rendeletek érvényesítése során önkényesen értel-mezték annak előírásait, mégis összességében a jogalkalmazó hivatalok és a tisztvi-selők túlnyomó, döntő többsége esküjéhez híven a jogszabályok alkalmazása során nem lépte túl a törvénszabta kereteket.

A törvények és a különböző szintű rendeletek, jogszabályok további részletes tar-talmi ismertetése, végrehajtásuk folyamatának bemutatása messze túlhaladja a ren-delkezésre álló időbeli és területi keretet, ezért ezúttal példaként csupán néhány olyan fontosabb területre utalunk, amelyek jelentékeny feladatokat róttak az állam-igazgatás különböző szintjeire, illetve az önkormányzatokra. A példák sorában egy-aránt megtalálhatók azok, amelyekben a közigazgatás különböző szintű szervezetei a jogszabályok által meghatározott keretek között végrehajtották igazgatási területü-kön az előírásokat, és olyanok is, amikor jogszerűen felléptek, intézkedtek a törvény-szabta feltételeket túllépő kezdeményezésekkel, intézkedésekkel szemben.

Az első zsidótörvény előírásai életbe lépésüktől kezdve elsősorban az anyaköny-vek kezelőire róttak hatalmas feladatot, a nem zsidó származás igazolásához szüksé-ges okiratok, a zsidó származásúakra hátrányos jogkövetkezményektől való mente-sítésekhez szükséges okmányok kiállításával. Az állampolgárok széles rétegei voltak kénytelenek családfakutatást végezni a nagyszülőkig visszamenően, illetve az állam-polgári jogok vonatkozásában gyakorta az 1800-as évek első harmadáig felkutatni, igazolni felmenőik születési, vallási adatait. Mivel a zsidóságot hátrányosan érintő törvények egyre szigorúbban határozták meg a származási és a vallási feltételeket, újra szabályozták a jogszabályok hatálya alóli mentesítésekre jogosultak körét,¹¹ az anyakönyvi iratok beszerzésére gyakorta ismételtlen szükség volt.

A zsidó származásúak, vallásúak országgyűlési és önkormányzati választójogát 1939 és 1941 között öt törvénycikk – az 1939. évi IV., XVIII. és XIX., az 1940. évi

¹¹ A mentesítésekkel kapcsolatos két alapvető jogszabály az 1938. évi XV. törvénycikk 4. és 8. para-grafusa, és az 1939. évi IV. törvénycikk 2. paragrafusa. Az ország német megszállását követően a mentesítettek köréről rendelkezett az 1600/1944. M. E. számú rendelet 14. paragrafus (2) bekez-dése, az 1530/1944. M. E., az 1730/1944. M. E., a 3040/1944. M. E., a 3670/1944. M. E., a 3780/1944. M. E., és a 3790/1944. M. E. számú rendeletek. Ld.: *A magyarországi zsidótörvények*, i. m. 25., 29., 46., 291., 293–296. *Magyarországi Rendeletek Tára 1944*. Budapest, 1944. I. köt. 464–465. II. köt. 1632–1633. *Belügyi Közlöny*, 1944. október 29.

XXXI. és az 1941. évi XIX. – korlátozta,¹² amelyek végrehajtásával megvonták tőlük azt az alapvető állampolgári jogot, hogy szavazhassanak a képviselőházi, valamint az önkormányzati választásokon, megőrizték részvételüket a választott testületekben. Ez érintette a legtöbb adófizető zsidókat, akik virilistaként¹³ vettek részt a testületi munkában, és a választott önkormányzati tagokat, ha nem tudták igazolni nem zsidó voltukat vagy mentességüket. Az előírások érvényesítése egyes városokban a zsidóság teljes kiszorítását eredményezte a helyi közigazgatás képviselő testületeiből, más településeken viszont többen megőrizhették választott tagságukat.¹⁴ A zsidóság választójogának korlátozásával kapcsolatosan a közigazgatás helyi szerveire hatalmas feladatot rótt az, hogy a zsidónak számító állampolgárok esetében nekik kellett igazolniuk, hogy szüleik, illetve nagyszüleik Magyarországon születtek. Ez azt jelentette, hogy például a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselőtestületi választójoghoz kapcsolódóan a törvényhatósági jogú városokban 91 077, Budapesten 75 453, a megyei városokban 20 315 választópolgár esetében kellett kigyűjteni a születési anyakönyvi adatokat, és annak alapján kiadni az igazolásokat.¹⁵

Az első és a második zsidótörvény¹⁶ rendelkezései alapján a zsidóság gazdasági súlyának a visszaszorítása érdekében kibontakozott az „őrségváltás”, a zsidónak számító személyek által betöltött állások „felszabadítása”, azok keresztény származásúak részére történő átadása. Ebben a folyamatban meghatározó irányító, ellenőrző szerepet töltött be a miniszterelnökség keretében működő értelmiségi munkanélküliség ügyeinek a kormánybiztosa és hivatala, valamint a helyi közigazgatási szervezet egyaránt. Az „őrségváltás” nyomán 1942. december 31-ig 91 468 állást „szabadítottak fel” és ezzel 221 869 zsidó munkavállaló és családtagja – a kor zsidóságának több mint negyede – veszítette el megélhetése léalapját.

A zsidóság gazdasági visszaszorítása részeként – a kereskedelmi és az iparkamarák, továbbá az önkormányzatok közbejöttével – 1943. január 1-ig 65 113 zsidó kereskedő és 47 948 zsidó iparos működési engedélyét vonták vissza. Azokat a hivatalnokokat, akik látva az intézkedések negatív következményeit, és a lakosság ellátásában jelentkező gondokat, azt szóvá tették, feletteseik leintették, megfenyeget-

¹² *A magyarországi zsidótörvények*, i. m. 44–66., 141–143., 153–155. *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények*. Jegyzetekkel ellátta dr. Degré Miklós és dr. Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin-Társulat, 1940. 209–214.

¹³ A virilista valamely közigazgatási egységben a legtöbb adót fizető polgárok egyike, aki ennek révén az adott település képviselőtestülete, illetve törvényhatósági bizottsági tagja volt.

¹⁴ V. ö. Karsai László: i. m. 156–160.

¹⁵ Ladányi Andor: i. m. 1454–1455.

¹⁶ 1938. évi XV. és 1939. évi IV. törvények. Ld.: *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 19–32., 44–66.

ték.¹⁷ Elsősorban a helyi közigazgatási szervezetekre hárult az a feladat is, hogy a visszavont működési engedélyeket – amelyek nemcsak a kis- és nagykereskedelmi üzleteket, műhelyeket, hanem például a malmokat, a kisebb-nagyobb ipari létesítményeket is érintették – olyanok helyzetbe hozásával pótolják, akikre vallásuk, származásuk révén nem vonatkoztak a zsidóság gazdasági tevékenységét korlátozó rendelkezések. A gazdaság működése, a hadsereg szükségleteinek kielégítése, és a lakosság ellátása egyaránt azt igényelte, hogy a zsidóságtól elvont gazdasági tért mielőbb erre alkalmas keresztényekkel betöltsék.

Az „*őrségváltás*” másik fontos területe a mező- és erdőgazdasági ingatlanok, bérlemények „*keresztényesítése*” volt. A zsidó tulajdonosoknak a 8360/1939. M. E. számú rendelet¹⁸ alapján mező- és erdőgazdasági ingatlanaiukat illetően bejelentési kötelezettséget írtak elő, amelyet, ha nem teljesítettek az önkormányzatoknak kellett pótolniuk, továbbá a település összesített adatait a Földművelésügyi Minisztérium részére megküldeniük. Együttal a telekkönyvi lapokon megjelölték, ha az ingatlan tulajdonosa zsidónak számított. A beküldött adatok összegezése azt mutatta, hogy a trianoni Magyarország területén 28 624 zsidó tulajdonú birtokot regisztráltak 460 261 kat. hold területtel. A visszacsatolt területeken lévő birtokokkal együtt a zsidó tulajdonú mezőgazdasági birtokok nagysága 651 ezer kat. holdra rúgott, míg az erdőgazdaságok esetében a bérletekkel együtt elérte a félmillió kat. holdat. Az összeírt mezőgazdasági ingatlanokat – beleértve a földterülethez tartozó épületeket – átengedésre kötelező véghatározattal adták keresztények kezébe. A véghatározatokat át kellett vezetni a telekkönyvekben is.

A zsidó tulajdonú mező- és erdőgazdasági ingatlanok közül véghatározat végrehajtása útján 1942. február végéig 4993 zsidónak számító birtokos 435 ezer kat. holdat kitevő mezőgazdasági földterületére adtak ki átengedésre kötelező határozatot. Ennek a folyamatnak a további folytatása során 1943 végéig összesen 537 ezer kat. hold mezőgazdasági, és 214 ezer kat. hold erdőgazdasági terület jutott új, keresztény tulajdonosok kezébe.¹⁹

¹⁷ Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Második kiadás. h. n., é. n. 57. *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon*. Írta és szerk.: dr. Botos János, Csató Mihály, Prof. dr. Haraszti György, Huhák Heléna. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011. 25–26. Emlékezz! I. m. 31–34.

¹⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára 1939*. Budapest, 1940. II. köt. 1372–1377.

¹⁹ MNL OL K 184 5211., 8671–8676. csomó. A folyamat részletes leírását lásd.: Hegedűs István: *Őrségváltás*. [Budapest. 1942.] 297–336.; Csösz László: *Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása*. In: *A holokauszt Magyarországon*, i. m. 176–192.; Ladányi Andor: i. m. 1456.

A zsidóság gazdasági „térfoglalásának” visszaszorítására, az „örségváltásra” vonatkozó rendelkezés végrehajtása az 1938. május 29. és 1944. március 18. közötti időben jelentős feladatokat rótt a közigazgatásra, az önkormányzatokra. *A jogszabályok végrehajtása során a közigazgatás, az önkormányzatok tisztviselői nem alkalmaztak fizikai kényszert, és nem fenyegettek annak használatával. Emellett a zsidótörvények és rendeletek végrehajtása – a zsidósággal szembeni gazdasági numerus clausus érvényesítése – nem jelentette a vagyontárgyaik ellentételezés nélküli elvételét.*

A központi államigazgatás, a közigazgatás és az önkormányzatok – saját hatáskörüknek megfelelően – felléptek azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek a zsidótörvények és rendeletek intézkedéseit a jogszabályokban rögzített kereteken túl is érvényesíteni törekedtek vagy kompetenciájukat túllépve önkényesen sújtották hátrányos jogkövetkezményekkel a zsidó vallásúakat, származásúakat. Ebben a szelvényben léptek fel a vármegyei közgyűlések például azzal a törekvéssel szemben, amelyet a Társadalmi Egyesületek Szövetsége 1940. szeptember 27-ei igazgatósági ülésén kezdeményezett, hogy az ortodox zsidóság hajviselete jellegzetességének, a pájésznek – vagy, ahogy a dokumentumok egykoron nevezték: zsidófürt – a viselését megtiltsák, a levágását elrendeljék. Javaslatuk megvalósítása érdekében a Társadalmi Egyesületek Szövetsége kezdeményezéssel élt a miniszterelnök, a belügyminiszter és a törvényhatóság felé. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk, amely rögzítette a szabad vallásgyakorlást, 1. paragrafusának²⁰ – amelynek értelmében senkit nem lehetett korlátozni vallási meggyőződése gyakorlásában – ellentmondó kezdeményezést a vármegyei közgyűlések megtárgyalták, és különböző megfogalmazásban, indokokkal elutasították. Így például Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága 1940. december 18-ai közgyűlése kimondta, hogy „[...] nem tartottuk célravezetőnek a zsidófürt (köznnyelven: pájész) általános eltiltása iránt intézkedni.”²¹

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a hatályos jogszabályok önkényes értelmezése miatt több alkalommal szembekerült mások mellett például Endre Lászlóval, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye alispánjával. Endre László 1941 májusában alispáni rendelettel megtiltotta a nem helyben lakó zsidók számára, hogy a vármegyei fürdőt látogassák. A döntést Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter néhány hét múlva hatályon kívül helyezte.

Hasonló konfliktus forrása lett az 1941. október 25-én kibocsátott alispáni rendelet is, amely az élelmiszerhiányra hivatkozva és a zsidókat élelmiszer felhalmozással

²⁰ *Magyar Törvénytar. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 305–306. A teljes törvény szövege 305–316.

²¹ *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Borsod–Abaiúj–Zemplén megyei levéltárból.* Vál., összeáll. és a bevez. írta Dobrossy István. Budapest. 1994. I. füzet 19–23., II. füzet. 18–19.

vádolva kizárta őket a serteshús, a serteshúskészítmények, és a sertészsír ellátásból. Endre László intézkedése más önkormányzatokat is hasonló lépésre sarkallt, így például a gyulai közellátási hivatal is megtagadta zsidók részére zsírjegy kiadását. Az alispáni rendelet panaszos levél kíséretében eljutott a Belügyminisztériumba, és 1942. szeptember 3-án Keresztes-Fischer Ferenc utasította Endre Lászlót, hogy a „törvényellenes rendelkezését haladéktalanul vonja vissza”. A következő évben a belügyi tárca irányítója kezdeményezésére fegyelmi vizsgálat folyt az alispán ellen az 1939. évi IV. törvénycikk végrehajtásáról rendelkező 7720/1939. M. E. számú rendelet 64. paragrafusa alapján igényelhető tanúsítványok – amelyekkel a nem zsidó származást, vallást igazolták – kiadása körüli visszaélések miatt.²²

A NÉMET MEGSZÁLLÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Teljesen új helyzetet teremtett 1944. március 19-én az ország német megszállása.²³ A megszálló csapatokkal együtt érkező német biztonsági és rendőri egységek előre elkészített listák alapján azonnal megkezdték a náci eszmékkel nem rokonszenvező, továbbá angolszász orientációjú politikusok és polgárok letartóztatását. Erre a sorsra jutott az államigazgatás, a közigazgatás jó néhány vezetője, tisztviselője, köztük Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is. Edmund Veesenmayer német követ, a Harmadik Birodalom teljhatalmú megbízottja nemcsak a megalakuló kollaboráns Sztójay-kormány összetételét és tevékenységét befolyásolta hatékonyan, hanem erőteljesen kezdeményezte, ösztönözte a közigazgatás, és az önkormányzatok vezetésének, apparátusának személyi átalakítását is. A személycserék a minisztériumoktól fokozatosan haladtak lefelé a helyi önkormányzatokig.

A német megszállás ellen többen tiltakoztak különféle formában. A szabadlábban lévő magyar politikusok közül írásban egyedül Hóman Bálint fordult szembe a német megszállással,²⁴ de hozzá hasonlóan jelentőssé vált Homonnay Tivadar, Budapest Székesfőváros főpolgármestere 1944. március 23-ai demonstratív lemondása is. A német megszállással, a kollaboráns kormány tevékenységével való szembefordulás okán vált meg tisztségétől többek között báró Jósika János, Szilágy vármegye

²² *Magyarországi zsidótörvények*, i. m.138. Emlékezz! I. m. 59–60., 67–68. *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból.* A dok. vál., a bevez. és az Endre László portrévázlatot írta Botos János. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 17., 39–44..

²³ A német megszállásra és következményeire lásd.: Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* 2., bőv. kiad. Budapest, Kossuth, 1978.

²⁴ Ujváry Gábor: Érdemei elismerése mellett. *Magyar Nemzet*, 2015. július 24. 26.

főispánja, gróf Bethlen Béla, Szolnok-Doboka vármegye főispánja, majd dr. Schilling János, a vármegye alispánja is, míg például vitéz dr. Jékey Ferencet, Szabolcs vármegye főispánját a zsidóságot sújtó rendeletek elleni tiltakozása miatt mentették fel saját kérésére, míg Alapy Gáspár, Komárom város polgármestere nyugállományba vonult.

Edmund Veessenmayer 1944. április 14-én arról értesítette a német Külügyminisztériumot, hogy nyomatékosan követelte „[...] a legnagyobbbrészt negatív beállítottságú fő- és alispánok leváltását, és ígéretet kaptam, hogy a legközelebbi nyolc napon belül kezdetnek 8–10 ilyen személyből álló csoport leváltására számíthatunk. Tekintettel a kérdés különleges fontosságára, állandóan sürgetni fogom a mielőbbi intézkedéseket.” Néhány nap múlva, április 19-én a birodalmi megbízott már arról számolhatott be, hogy Jaross Andor belügyminiszter még aznap Horthy Miklós kormányzó elé terjeszti az újonnan kinevezendő főispánok névsorát. A kollaboráns kormány belügyminisztere, Jaross Andor a közigazgatási vezetők cseréje során elnyerte a megszállók „dicséretét”, amit Gerhardt Feine ügyvivő május 10-ei jelentése is tükrözött, amelyben elégedetten szolt arról, hogy a „magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad”.²⁵

A megszállók valóban elégedettek lehettek a személycserék ütemével, hiszen április végére 19 új főispán, május elejére további 10 új főispán léphetett hivatalba. Emellett új ember töltötte be Budapest főpolgármesteri és polgármesteri székét, és a városi polgármesterek kétharmadát is kicserélték. 1944. július 21-ig 41 vármegyei főispánt váltottak le, és a 21 városi főispán zöme is távozott. Helyükbe 40 új főispánt neveztek ki, akik közül többen egyszerre töltötték be a vármegyei és a városi főispáni tisztséget. Mellettük 7 új alispán, 58 főszolgabíró és 25 polgármester lépett hivatalba. Az újonnan kinevezettek zöme a Magyar Megújulás Pártja soraiból került közigazgatási vezetői pozícióba.²⁶

Az ország német megszállását követően a közigazgatás, az önkormányzatok számára a legsokrétűbb feladatokat a zsidóság vagyonának zár alá vételére, majd államosítására, és a gettósításukra, a deportálásukra vonatkozó jogszabályok végrehajtása jelentette. A két legnagyobb hatású jogszabály – az 1600/1944. M. E. számú a zsidóság vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről²⁷ és a 6163/1944. B. M. VII.

²⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Összeáll. és sajtó alá rendezték, a bevez. tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 824–825., 829., 845.

²⁶ *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. Pótfüzet. 1944.* Szerk. és kiad. A Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1944. 79^s.

²⁷ Az 1600/1944. M. E. számú rendelet végrehajtásával kapcsolatosan kiadott fontosabb jogszabályok: 1830/1944. M. E., 2650/1944. M. E., 3840/1944. M. E., 1077/1944. P. M., 1252/1944. P. M., 1290/1944. P. M., 231.300/1944. B. M., 50.500/1944. K. K. M., 66.658/1944. K. K. M., és 217.300/1944. K. K. M. Ld.: *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 284–293. *Belügyi Közlöny*. 1944.

res. számú rendelet a zsidók lakhelyének a kijelöléséről²⁸ – német mintát követve készült. Az 1600/1944. M. E. számú jogszabály német „mintája” az 1938. április 26-ai rendelet volt, amely kimondta, hogy a Német Birodalom területén élő, vagyonnal rendelkező zsidóknak részletes bevallást kell készíteniük valamennyi vagyontárgyukról, amennyiben azok együttes értéke meghaladta az 5000 német birodalmi márkát. A részletes vagyoni bevallást a pénzügyigazgatóságokhoz kellett benyújtaniuk. Az 1600/1944. M. E. számú jogszabály az említett német rendelkezést követve határozta meg a zsidónak számító személyek vagyontárgyainak a bevallását. A 6163/1944. B. M. VII. res. rendeletet a német zsidók deportálását szabályozó náci jogszabályt szem előtt tartva fogalmazták meg. Ez kimondta, hogy a deportáltak 50 kilogrammot meg nem haladó csomagot vihetnek magukkal, amelyben csak ruhanemű, élelmiszer, tisztálkodó szer és más hasonló tárgyak lehetnek.²⁹

A közigazgatásra, az önkormányzatokra hárult a zsidóság gazdasági numerus nullusának a lebonyolítása is, a gettósítással, gyűjtőtáborba szállítással kapcsolatos szervezési és adminisztratív feladatok végrehajtása. Az önkormányzatok feladata lett a településeken a zsidóság számára a gettók kijelölése, illetve ahol a zsidóság létszáma kisebb volt, a legközelebbi gyűjtőtáborba történő szállításuk megszervezése. A zsidóság vagyonának zár alá vételével kapcsolatosan nemcsak adminisztratív teendőket láttak el – formailag a bejelentéseket az önkormányzatokon keresztül a pénzügyigazgatóságokhoz tették meg az érintettek –, hanem a vagyontárgyak leltározása, az élő állatokról való gondoskodás, a leltározott vagyontárgyak egy részének az értékesítésével kapcsolatos helyszíni árverések lebonyolítása, a zárolt vagyontárgyak – elsősorban az ingatlanok – gondozására zárgondnokok kijelölése, az üzletek, kisebb üzemek működésének biztosítására megfelelő keresztény személyek kirendelése tartozott a hatáskörükbe, és még sorolhatnánk a rájuk váró további feladatokat. Ugyanakkor nem a helyi önkormányzatok feladata volt a pénzügyigazgatóságokhoz továbbított vagyontárgyak központi leltározása, felértékelése, hasznosítása, a gyűjtőtáborok, a gettók őrzése, a deportáltakat szállító vasúti szerelvények összeállítása. Ezeket a feladatokat az erre kijelölt államigazgatási szervezetek, és a rendvédelmi szervek végezték.

A zsidóellenes intézkedések végrehajtása során számos esetben a közszolgálatban dolgozó hivatalnokok arra törekedtek, hogy elodázzák az intézkedések végrehajtását, esetenként szabályosan szabotálva annak megvalósítását. Több településen

1635–1642. *Magyarországi Rendeletek Tára 1944.* Budapest, 1944. I. köt. 602–604., 751–752., II. köt. 797–800., 810–811., 959–960., 1011., 1017–1019., 1488–1491.

²⁸ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 325–327.

²⁹ V. ö.: Götz Aly: *Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus.* Budapest, Atlantisz, 2012. 64., 171.

a helyi közigazgatási, önkormányzati vezető mindent megtett azért, hogy ne létesüljön a zsidóság részére gettó, gyűjtőtábor. Így történt ez többek között Hódmezővásárhelyen, ahol Beretzky Pál polgármester-helyettes adminisztratív intézkedésekkel gátolta a gettó felállítását. Hasonlóképpen Etter Jenő esztergomi polgármester a zsidók saját lakásait jelölte ki kötelező tartózkodási helyül, és ezzel elhárította a gettó felállítását. Békéscsabán Jánossy Gyula polgármesterről, Zircen Kenderesy Ferenc volt főszolgabíróról állapították meg, hogy halogatja a zsidóság jogait korlátozó rendelkezések végrehajtását. Hasonló példákat más településekről is hozhatunk.³⁰

Emellett több olyan vezető és beosztott tisztviselő volt, akik nemcsak a zsidóellenes rendelkezések végrehajtását halogatták, akadályozták, hanem vállalva a kockázatot – amely 1944 nyarán–telén akár halálbüntetést is jelenthetett –, segítettek a zsidók menekülését, bújtatták őket. Bernhart Sándor, Baja polgármestere a hadikórházban lévő sebesültek ápolásához rendelt ki negyvennégy zsidó nőt, megmentve ezzel őket a deportálástól. Hidas Antal budafoki városházi tisztviselő a zsidótörvények hatálya alóli felmentést biztosító okiratot hamisított. Kálmán János, a Népjeléti Minisztérium tisztviselője lakásán bújtatott üldözötteket. Tóth János hajdúdorogi városi tisztviselő keresztény származást igazoló iratokkal mentett meg zsidókat a deportálástól. A példák sorát folytathatnánk. A lényeg azonban az, hogy az említett három tisztviselő – akik bátor tettükért a Világ Igaza kitüntetésben részesültek –, másokhoz hasonlóan vállalta a kockázatot, és hivatali állásukat arra használták fel, hogy az üldözötteket segítsék, azok életét megmentésük.³¹

Ebben a rövid összegezésben természetesen nem nyílt arra lehetőség, hogy a körkörös minden – akár leglényegesebb – momentumát bemutathassuk. *Mégis úgy gondoljuk, hogy a leírtak alkalmasak arra, hogy az olvasó meggyőződhesen arról, hogy nem lehet, nem szabad sommásan a második világháború alatti államigazgatást, közigazgatást és annak minden szereplőjét egyformán, egységes mértékben felelőssé tenni a zsidótörvények és rendeletek végrehajtásában. Hiszen szép számmal voltak olyanok a közigazgatás különböző szintjein, hivatalaiban, akik lelkiismeretükre hallgatva nemcsak a paragrafusok végrehajtását tartották szem előtt, hanem meglátták mögöttük az embert, a magyar állampolgárt is.*

³⁰ Kovács Tamás: *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. 55–57.

³¹ Uo. 70–74., 77., 79–81.

JÁNOS BOTOS:

THE ROLE THAT PUBLIC ADMINISTRATION PLAYED IN THE IMPLEMENTATION OF THE ANTI-JEWISH LAWS

(MAY 29TH, 1938 – MARCH 27TH, 1945)

Between May 29th, 1938, and March 27th, 1945, twenty-one laws, 367 prime ministerial and ministerial acts and more than ten thousand local government and other types of statutes were passed in Hungary, the purpose of which was to suppress the civil rights of Jews and to handicap their social and economic opportunities. Once the Germans occupied Hungary, these measures were followed by full-scale deprivation of rights, deportations and the seizing of personal and communal wealth.

By the 1930's-40's Hungarian Jewry played a determinative role in the economy as both entrepreneurs and employees. Jews were vastly overrepresented in industry, retail and wholesale trade and finance compared to their proportion of the population. In agriculture, on average fewer Jews had leases, investment or ownership, while in public administration and public service, they received fewer appointments. Implementing the anti-Jewish laws and statutes required public administration and local governments to equally carry out many administrative tasks.

At the same time in no way may we consider every public employee (which included everyone from the prime minister, the ministers and high sheriffs, to the public servants, civil servants, administrative clerks and every other type of state worker) equally responsible for the introduction and implementation of the anti-Jewish Laws. Between May 1938 and March 1944, in an effort to suppress Hungarian Jewry's economic impact, the *őrségváltás* ("changing of the guard") took place, whereby jobs, economically important positions, agricultural and forestry properties and rental properties held by individuals who were considered Jews were "Christianized". This, however, did not mean the seizing of assets without recompense.

During the implementation of the statutes, neither public administration employees nor local government representatives used physical force, or threatened to use it. Following the occupation of Hungary by the Germans and the "naturalization" of Nazi anti-Semitic statutes, the most complicated tasks for public administrators

and local governments alike involved implementing the laws that dealt with seizing Jewish assets for the state and the Jews' subsequent ghettoization / deportation. In numerous cases public service clerks attempted to obstruct and sometimes outright sabotaged implementation.

Therefore we cannot assign blame for the anti-Jewish Laws and their implementation with sweeping brush strokes (uniformly and equally) on the whole of the state apparatus and public administration. During the implementation stage of the statutes, on various levels of public administration, a good number of people, listening to their conscience, looked past the laws themselves to see the people who would be affected, their fellow Hungarian citizens.

JÁNOS BOTOS:

DIE ROLLE DER VERWALTUNG BEI DER DURCHSETZUNG DER JUDENGESETZE UND -VERORDNUNGEN

(29. MAI 1938 – 27. MÄRZ 1945)

Im Zeitraum vom 29. Mai 1938 bis zum 28. März 1945 wurden in Ungarn 21 Gesetze, 367 Verordnungen von Ministerpräsidenten und Ministern und mehr als zehntausend Rechtsvorschriften von Selbstverwaltungen und sonstigen Stellen erlassen, die die staatsbürgerlichen Rechte des Judentums und sein Wirken in der Gesellschaft und in der Wirtschaft zurückdrängten und später, nach der deutschen Besetzung des Landes, seine völlige Entrechtung, Deportation und die Enteignung seines individuellen und gemeinschaftlichen Vermögens festlegten.

Das Judentum in Ungarn spielte um die Wende von den 30er- zu den 40er-Jahren eine entscheidende Rolle in der Wirtschaft, und zwar als Eigentümer und Arbeitnehmer gleichermaßen. In Industrie, Einzel- und Großhandel sowie im Finanzsektor war es mit einem weit über seinem Anteil an der Bevölkerung liegenden Gewicht vertreten, während eine unterdurchschnittliche Anzahl von Juden über Pacht, Anlage oder Eigentum in der Landwirtschaft oder Ernennungen in Verwaltung und öffentlichem Dienst verfügte. Die Durchsetzung der für die Juden nachteiligen Gesetze und Rechtsregeln erlegte der zentralen Staatsverwaltung und den Selbstverwaltungen gleicherweise Aufgaben auf.

Trotzdem kann nicht jeder einzelne Akteur der Verwaltung, angefangen vom Ministerpräsidenten, von den Ministern und Obergespanen über die Beamten bis hin zu den Amtsdienern, im gleichen Maße für die Schaffung von Rechtsvorschriften, die das Judentum belasteten, und für deren Durchsetzung verantwortlich gemacht werden. Zur Zurückdrängung des wirtschaftlichen Gewichtes des Judentums gab es zwischen Mai 1938 und März 1944 eine „Wachablösung“, die „Christianisierung“ der Stellen und Wirtschaftspositionen, die von Personen bekleidet wurden, die als Juden galten, sowie die der agrar- und fortwirtschaftlichen Liegenschaften und Pachtobjekte, was jedoch nicht die Enteignung der Vermögensgegenstände ohne Ausgleich bedeutete.

Während der Durchsetzung der Rechtsvorschriften wandten die Beamten der Staats- und der Selbstverwaltungen keine physische Gewalt an und drohten auch nicht damit. Mit der „Einführung“ der nazistischen antisemitischen Gesetze nach der deutschen Besetzung des Landes bedeutete die Anwendung der Rechtsvorschriften in Bezug auf die Beschlagnahme und Verstaatlichung des Eigentums der Juden sowie deren Unterbringung in Gettos und Deportation die vielfältigsten Aufgaben für die öffentliche Verwaltung und die Selbstverwaltungen. Im Laufe der Durchführung der judenfeindlichen Maßnahmen waren die Beamten im öffentlichen Dienst in zahlreichen Fällen darum bemüht, diese hinauszuzögern und ihre Realisierung von Fall zu Fall zu sabotieren.

Auch deshalb darf man nicht die Staatsverwaltung während des Weltkrieges und all ihre Akteure summarisch gleichermaßen, in einheitlichem Maße für die Durchsetzung der Judengesetze und -verordnungen verantwortlich machen. Bei der Durchführung der Rechtsregeln gab es auf unterschiedlichen Ebenen und Ämtern der Verwaltung unzählige Menschen, die auf ihr Gewissen hörten und sich nicht nur die Erfüllung der Paragraphen vor Augen hielten, sondern auch den Menschen, den ungarischen Staatsbürger sahen.